

QURBAN BAYRAMINA ETNOKULTUROLOJİ BAXIŞLAR

Məsələnin qoyuluşu: Qurban bayramının əsasında qurbanvermə ayını durur. Bu cəhətdən Azərbaycanda qeyd olunan Qurban bayramı İsmayıl qurbanı adlanan bayramdır. Lakin qurbanvermə ayını təkcə İsmayıl qurbanı adı altında bütün ölkəmizdə qeyd olunan Qurban bayramında icra olunmur. Qurbanvermə Azərbaycan xalqının etnopsixologiyası ilə sıx şəkildə bağlı olub, milli etnokulturoloji sistemə ən mühüm hadisələrindən biridir. İnsanlar ən müxtəlif münasibətlərlə bağlı olaraq qurbanvermə ayını icra edirlər. Ölkəmizdə çoxlu türbələr, ziyarətgahlar, ocaqlar vardır. İnsanlar müxtəlif niyyətlərlə həmin ziyarətgahlara – tapınqlara gedir və orada qurbanlıq heyvanı kəsirlər. Bütün bu qurbanvermə adətləri irəlidə aydınlaşdıracağı kimi, İsmayıl qurbanı bayramına da yerindən, bölgəsindən asılı olaraq az, ya da çox dərəcədə qarışmış, onu mürəkkəb etnokulturoloji semantikaya malik ritual hadisəsinə çevirmişdir.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Qurban bayramını mövcud etnokulturoloji baxışlar kontekstində araşdırmaqdır.

Qurbanvermə motivinin ritual-mifoloji köklərini Azərbaycan folklor materialları əsasında araşdırmış S.Əliyevanın yazdığı kimi: ““Qurbanvermə” dedikdə təsəvvürümüzə ilk növbədə bu gün də bizim həyatımızda “Qurban bayramı” adı altında canlı şəkildə yaşayan, icimai psixologiyamızda özünə möhkəm yer tutan qurbanvermə mərasimləri canlanır. Bu, təbiidir. Çünki qurbanvermə mərasimi və onunla bağlı adətlər ən qədim dövrlərdən bu günə kimi Azərbaycan xalqı arasında canlı şəkildə yaşamaqdadır. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra qurbanvermə mərasiminin rolu Azərbaycan cəmiyyətində daha da artmış və möhkəmlənmişdir... Ona görə də qurbanvermə Azərbaycan icimai şüur və psixologiyası üçün canlı mərasim hadisəsidir. Bu, xalqımızın həm adət-ənənələrə, həm də İslam dininin hökmlərinə bağlılığından irəli gəlir” [3, s. 11].

Bu fikirdən də görüldüyü kimi, Qurban bayramı Azərbaycan etnokulturoloji düşüncə sisteminin mürəkkəb mənaya malik anlayışıdır. Çünki bu anlayışda tarixi müxtəlif düşüncə layları “qurban” anlayışı əsasında bir-birinə qovuşmuşdur. Məsələn, adi bir misal deyək. Hər hansı pərə, ziyarətgaha müəyyən bir niyyətlə qurban deyən insan həmin qurbanlıq heyvanı ziyarətgahda İslam qayda-qanunlarına uyğun kəsir. Halbuki türbələrə, prilərə, ocaqlara qurban demək ümumiyyətlə dinlərdən qabakı dövrə aiddir. Bu qurbanın kökündə bilavasitə əcdad kultu durur. Qədim insanlar ölmüş əcdadlarını diri hesab edir, çətin məqamlarda onlar üçün qurban kəsərək, əcdadlardan kömək istəyirdilər. Ancaq müasir insan bu əski ritual-mifoloji ayını artıq İslam dini ənənələrinə uyğun yerinə yetirir. Bu da öz növbəsində qurbanvermə ayını çox mürəkkəb semantikaya malik fenomen halına gətirmiş, bu fenomenlə bağlı antropologiyada ayrıca nəzəriyyə də formalaşmışdır.

A.V.Moskovski yazır: “Qərbdə hələ XIX əsrin axırlarından “qurbanvermə” nəzəriyyəsi təşəkkül taparaq, formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin fəlsəfi-antropoloji təhlilində qurbanverməyə “həyatın konseptləşdiriləsi”, “fərdiləşmə”, “daxili təcrübə” aspektlərindən yanaşılmış, yaradıcılığın özü qurbanvermə kimi şərh olunmuşdur. Sonrakı dövrdə qurbanvermə konsepti daha çox mədəniyyətin fəlsəfi aspektində mənalandırılmağa başlanmışdır” [18, s. 13].

Müəllifin bu fikrindən aşağıdakı qənaətlər hasil olur: a) Qurbanvermə “həyatın konseptləşdiriləsi”dir: Həyatın konseptləşdirmə insanın öz həyat təcrübəsini müəyyən bir fikir sisteminə çevirməsidir. Bu baxımdan, qurbanvermə, həqiqətən, konseptləşdirmədir. Çünki burada insan,

onun verdiyi qurban və şərafinə qurban kəsilən kult (mifik obraz) müəyyən fikir bütövünü (sistemi) yaradır. Həmin sistem insan, qurban və kultu arasındakı münasibətləri modelləşdirir. Bu da öz növbəsində qurbanvermə konseptini insanın etnokulturoloji davranış praqramlarından biri səviyyəsinə qaldırır.

b) Qurbanvermə “fərdiləşmə”dir: Fərdiləşmə kollektiv düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə mühüm bir amildir. Çünki ənənəvi cəmiyyətlərdə yaşamın əsas modeli fərdin daim özünü kollektiv normalara uyğunlaşdırmaq cəhdlərində ifadə olunur. Lakin insan öz məqsədi, niyyəti, arzusu naminə qurban boyun almaqla özünü verdiyi qurban heyvanının nümunəsində “fərdə” çevirir. Beləliklə, qurban heyvanı ənənəvi insanın fərdiləşmə vasitəsi kimi çıxış edir.

c) Qurbanvermə “daxili təcrübə”dir: Bu, doğrudan da, belədir. Çünki qurbanvermə bütün hallarda fərdin daxili dünyasında baş qaldıran hiss-həyacanı, emosional yaşam təcrübəsini əks etdirir. Burada münasibətlər modeli çox sadədir. İnsan qurbanverməni o vaxt daxili təcrübə kimi yaşayır ki, onun hansısa problemi yaranır, həmin problem onda emosional sıxıntılara gətirir və bu da onun düşüncəsində fəvqəlgüclərə, əcdadlara, tanrılara və s. qurbanvermə yolu öz problemini həll etmək ehtiyacı yaradır.

Vikipedik qaynaqda deyildiyi kimi, qurbanvermə “bu və ya digər dərəcədə dinlərin əksəriyyətində olan kult formasıdır, şəxsin, yaxud icmanın tanrılara, yaxud başqa fəvqəlgüclərə real, yaxud simvolik dəyərə malik olan əşyalar hədiyyə verilməsi yolu ilə onlarla əlaqələrinin qurulması, yaxud möhkəmləndirilməsi məqsədinə xidmət edir” [25].

Buradan aydın olur ki, qurbanvermə ənənəvi düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə bir mərasimritual kimi insanın probleminin həlli vasitəsi kimi çıxış edir. Çünki qurbanvermə ritualı bir əlaqə sistemidir. Həmin əlaqə sistemi vasitəsilə sakral qüvvələr ilə insan arasında münasibətlər qurulur. V.N.Toporov yazır ki, “varlığın yaradılış aktında baş verənlər ritualda təcəssüm edilə bilər və edilə bilər... Yaradılış aktının ritualdakı bu təcəssümü (nağıllardakı təkrarlara uyğun olaraq) varlığın öz strukturunu aktualaşdırır, bütövlükdə onun özünə və ayrı-ayrı hissələrinə qeyri-adi dərəcədə nəzərə çarpan simvoliklik və semiotiklik verərək, kollektivin təhlükəsizliyinin və çiçəklənməsinin təminatçısı kimi çıxış edir” [22, s. 16].

Müəllifin bu fikrindən məsələnin mahiyyəti aydın olur. Qurbanvermə yaradılışa xidmət edir. Bu yaradılış ilk yaradılış yox, yenidən yaradılışdır. Burada ritual prosesi üç mərhələni əhatə edir: Birincisi, problemi yaranmış (köhnə) insan mərhələsi; İkincisi, problemin qurban vasitəsilə aradan qaldırılması mərhələsi; Üçüncüsü, problemdən qurtulmuş (yeni) insan mərhələsi.

Burada yenidənəyənəmə onunla şərtlənir ki, ənənəvi düşüncə ilə yaşayan insan belə fikirləşir ki, problemi ona hansısa günah hərəkətinə görə sakral qüvvələr yollamışlar. O da öz növbəsində qurban verməklə günahkar insan statusundan qurtulub, yeni insan statusuna keçməlidir. Mifik düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə belə ritual keçidləri insanın ölüb-dirilməsi, ölürək yenidən doğulması (inisiyasiya) kimi təsəvvür olunurdu. Ramil Əliyevin yazdığı kimi: “qurbanvermə animizm, fetişizm, totemizm mərhələlərindən keçərək, ölüb-dirilmədə özünün tam inkişafını təmin etmişdir. Qurban ölüb-dirilmədə iştirak edən tipik vasitədir” [3, s. 73].

V.N.Toporov problemin qurbanvermə ilə arasdan qaldırılmasının strukturunu belə təsvir edir: “Başlangıç vəziyyət: Xaos dünyanı parçalamış, bütün əvvəlki əla-

qələr pozulmuş və məhv olmuşdur... Vəzifə: Kosmos onun tərkib hissələri əsasında bərpa edilməlidir. Bunun üçün Kosmosun bu hissələri ilə qurbanın hissələrinin eyniləşdirilmə qaydalarını bilmək lazımdır... Üsul: Kahinin dünyanın mərkəzinə uyğun gələn qurbangahda məzmunu həmin eyniləşdirmələrdən bəhs edən mətni (duanı) qurban üzərində oxumasından ibarət ritual hərəkəti” [23, s. 16].

Göründüyü kimi, məsələnin bütün mahiyyəti qurbanın simvolik quruluşu ilə bağlıdır: a) Qurban – ilkin yaradılış simvollaşdırır; b) İlkin yaradılış – sakral model, sxemdir; c) Qurbanvermə ilə pozulmuş struktur həmin sakral sxemə əsasən bərpa olunur.

Beləliklə, ilk yaradılış əsasdır, bütün sonrakı yaradılışlar onun əsasında baş verir. F.Bayatin yazdığı kimi: “İlk yaradılış qutsal olduğu üçün sonrakıların da başlanğıcı rolundadır” [1, s. 77]. Burada qurbanın rolu həmin ilk yaradılışla (ilk əcdad modeli) sonrakı yaradılış (insanı) bir-birinə qovuşdurmaqdan ibarətdir. Bu da öz növbəsində göstərir ki, qurbanvermə yaradılış haqqında mifik düşüncə konseptiyası və insanın həyatında mərasimi aktualaşdırın da elə həmin mifik arxetipdir. M.Eliadenin vurğuladığı kimi: “Mifin funksiyası mərasimlərin icrası, yaxud ümumiyyətlə istənilən mənadaşıyıcı hərəkətlər zamanı təqlid üçün model verməkdən ibarətdir” [24, s., 36].

Bəşəriyyət tarixində qurban adətlərinin tarixi çox qədimdir. T.N.Dmitrieva, T.V.Jerebina kimi alimlər qurbanla bağlı adətlərin hələ paleolit dövrünə aid olduğunu, P.İ.Perlov şumerlərin və babillilərin, A.Q.Kifşin assurların zəngin qurbanvermə adətlərinə malik olduqlarını göstərmişlər [14, s. 11; 16, s. 23; 19, s. 91; 17, s. 97].

Dilimizdə işlədilən “qurban” sözü sami mənşəlidir. Dursun Gümüşoğlu göstərir ki, ““qurban” kəlməsi ərəbcədə yaxınlıq deməkdir. “Əqrəbə”, “qurban”, “qurbiyət” eyni kökə aiddir” [6, s. 111]. Refik Engin isə yazır ki, ““qurban” kəlməsi ibrani dilindən ərəb dilinə arami dilinin vasitəsilə keçmişdir” [2, s. 48].

Aida Qasimova “qurban” sözünün mənası haqqında yazır: “Ərəb sözü olan “qurban” yaxın olmaq, yaxınlaşmaq anlamına gələn “qaruba” felindən alınmışdır. Allaha qovuşmaq sözünün mənasında da əks olunub. Bu əhvali-ruhiyyə müqəddəs kitablardakı hekayətlərdə, o cümlədən İbrahim peyğəmbərin oğlunu qurban kəsmək istəməsi səhnəsində də güclüdür. Burada Allahın mələyi İbrahimplə danışır, hətta mərasimə müdaxilə edib, insan qurbanını qoçla əvəz edir” [11, s. 111].

Alimin bu fikrinə əsaslanaraq, qurban verən insan, yaxud qrup, kollektiv qurban vasitəsilə Allaha qovuşmaq imkanı əldə edir. Bu qovuşmanın, yaxınlaşmanın necə baş verməsindən asılı olmayaraq, qurbanvermə mərasimi insanla sakral güclər arasında rabitəni təmin edir. Bu rabitə də, görüldüyü kimi, məhz qurban vasitəsilə həyata keçir. İnsan sakral qüvvəyə qurban verir, o da onun istəyini yerinə yetirir. Bu da onu göstərir ki, qurbanvermə mərasiminin özü iki tərəfli əlaqəni nəzərdə tutan “paya-pay” mexanizmdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qurbanvermə mərasimində insanla sakral qüvvə arasında qovuşmanın əsasında qurbanın qanı durur. R.Qafarlı göstərir ki, “ən qədim inanc sistemlərində özünə yer tutan qurbankəsmə mərasimlərində qan əsas atributlardan biri idi. Və qurban seçilmək böyük uğur, kəsilmə isə tanrıya yaxınlaşma sayılırdı” [12, s. 115].

Təbii ki, qan vasitəsilə qovuşma mifoloji mənə daşıyır və ibtidai icma dövrü ilə bağlı ənənədir. Ancaq bu ənənə xalqın düşüncəsində özünə o qədər dərin köklər salmışdır ki, İslamdakı qurbanvermə ənə-

nəsində də öz izlərini qoymuşdur. S.Rza-soy yazır ki, “indinin özündə də İslam dininin hökmlərinə uyğun icra olunan Qurban bayramında əski (islamaqədərki, arxaik-mifoloji) yenilənmə, canlanma, dirilmə ritualının izləri qalıb. Kənd yerlərində qurban heyvanını kəsərək qəssab, yaxud başqa birisi barmağını heyvanın qanına batıraraq insanın alınına işarə qoyur. Bu akt, əslində, qurban və qurbanvermənin bütün semantikasını açıb ortaya qoyur. Qan – Azərbaycan yuxu inancları sistemində “qovuşma” deməkdir. Eyni bir toplumun bütün üzvlərinin eyni bir heyvanın qanı ilə işarələnməsi onların bir-biri ilə qovuşdurulmasını, birləşdirilməsini simvollaşdırır. Lakin bu, adi birləşmə, qovuşma yox, eyni heyvan əcdad – totem əsasında birləşmə, yaxınlaşma, qohum olmaq deməkdir. Belə ki, ərəb mənşəli “qurban” sözü “əqrəbə” (“qohum”), “yaxın (olma)” mənasındadır. Demək, qurban kəsilməsi (qurbanvermə) həmin qurbanın ətindən yemək, qanı ilə işarələnmək haqqı olan insanların bütün konfliktlərinin (küsülülüklərinin, düşmənliklərinin) aradan qaldırılaraq yenidən bir-biri ilə qohum olması, vahid kollektiv şəkildə yenidən təşkil olunması, yenidən yaranması deməkdir” [13, s. 90].

“Qurban” sözünün ərəb mənşəli olması bizi istər-istəməz bu sözün öz ana dilimizdəki qarşılığının necə olmasını bilməyə sövq edir. Besim Atalayın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Mahmud Kaşqarlıın “Kitabi-Divani-lüğət-türk” əsərində “idnuk” və “iduk” sözləri “qurban” sözü ilə eyni mənədədir: “Idnuk – müqəddəs və mübarək olan bir şey; əsində, sahibinin niyyətinə uyğun olaraq yunu qırılmayan, südü sağılmayan, yük vurulmayan, sərbəst buraxılan bir heyvana verilən ad” [10, s. 215].

Göründüyü kimi, qurban niyyəti ilə saxlanılan heyvan qədim türklərdə müqəddəs sayılmış, onunla hörmətlə rəftar olunmuşdur. Bizcə, bunun səbəbi odur ki, həmin heyvan artıq qurban verilən subyektə aid hesab olunmuşdur. Yəni şərafinə qurban verilən kult obyektinə özü müqəddəs sayıldığı kimi, ona aid olan heyvan da müqəddəs sayılmışdır.

M.Kaşqarlıın qurbanvermə ilə bağlı sözlərə toxunması bu ənənənin qədim oğuzlarda geniş tətbiq olduğunu göstərir. Məsələn, A.Xəlil qeyd edir ki, “əski oğuzların ritual qurbanları el quruluşlu dövlətçilik dövründə sakral məzmunundan tamamilə məhrum olmur, onun müəyyən bir hissəsi “karnavallaşır”, oğuz el başçıları, xanların icimai həmrəyliyinə gücləndirmək məqsədilə icra etdikləri möhtəşəm şönlər şəkildə eposa daxil olur” [8, s. 158].

N.Qramatikova verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “qurbanın müqəddəs olmasının əhəmiyyəti səmavi olub-olmamasından asılı olmayaraq, bütün din və inancların müqəddəs kitablarında vardır” [7, s. 45].

Qurban verilən heyvanın müqəddəs hesab olunması mifik düşüncədə totem heyvanların müqəddəsliyi ilə səsleşir. Əslində, bunların hamısı bir kökdən gəlir. Yəni dində qurban Allaha yaxınlaşmaq vasitəsi hesab olunursa, mifologiyada da totem heyvan sakral qüvvə ilə yaxınlaşmaq, onunla əlaqə qurmaq vasitəsi idi. Bu cəhətdən R.Əliyevin fikri səciyyəvidir. O yazır: “Müqəddəsləşdirilən, hətta totem kimi sitayiş edilən ağac, bitki, heyvan, çiçək və s. öz növbəsində insan kimi təsəvvür olunur, obrazlaşdırılır, onların üzərinə insana xas olan sifətlər köçürülür” [4, s. 6].

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent